
מלכה כ"ץ

חילון וחילוניות: עיונים בין-תחומיים

עורכת: יוכי פישר

מכון ון-ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד, ירושלים 2015

רגעי "חול" תקפים כמו רגעי "קודש", ובמקרים רבים אי-אפשר להפריד ביניהם, שכן חול וקודש משמשים, אולי תמיד, בערבוביה. הקודש מדגיש את הנעצה, זה שחוזר על עצמו לעד, ואילו החול מדגיש את האינסופי, המתפתח, שאינו זהה לעצמו, ואינו עומד אף פעם עד הסוף במקום (זלי גורביץ, עמ' 47).

הקדמה

או: למה לקרוא על חילון וחילוניות?

כרך זה של "מים מדליו" הוקדש לבדיקת מקומם של הקודש ושל החול בחינוך היהודי ובקהילה היהודית בעבר ובהווה. וכך נוסח ה"קול קורא":

[...] הכוונה להאיר את הנושא הן מבחינה היסטורית-אידאולוגית, באור השקפותיהם של אישים שונים מזרמים שונים, הן הלכה למעשה, כביטויים המגוונים של העשייה החינוכית בבתי מדרש ובבתי ספר שונים. מבוקש העיון המושגי ב"קודש" וב"חול", וכן במונחים ובצירופים קרובים, כגון בדלנות, הסתגרות, "ד' אמות של הלכה", מודרנה, פתיחות, שילוב, תורה עם דרך ארץ, תורה ועבודה ועוד. עוד נבקש מאמרים שעניינם בקודש ובחול ובמתח ביניהם בספרות, באמנות, וכן בתחומי מגדר וזהות (מתוך אתר כתב-העת במרשתת).

ברוח זו בחרתי להציג במדור זה את קובץ המאמרים "חילון וחילוניות – עיונים בין-תחומיים" בעריכתה של יוכי פישר, בהוצאת מכון ון ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד.

ספר מאמרים זה, פרי עבודתה של קבוצת מחקר בנושא חילון וחילוניות שפעלה במכון ון ליר בעשור האחרון, מציע, כדברי העורכת, "מערכת פרשנית

מים מדליו, 27 (בין קודש לחול – חינוך יצירה קהילה), תשע"ו

חדשה" ו"המשגה מחודשת של מהויות החילון החילוניות והדתיות" (עמ' 10). מערכת פרשנית זו יועדה, לפי הכותבים, לאדם החילוני אשר חילוניותו הגיעה בעידן הפוסט-מודרני למשבר, עת התערערה תיזת החילון שמשלה בכיפה מראשית העידן המודרני בעת החדשה האירופאית הנוצרית. תיזה זו ראתה זהות מוחלטת בין תהליכי המודרניזציה לתהליכי החילון. הנרטיב המקובל של תיזת החילון, ששורשיו עוד בתקופת הנאורות, תיאר במונחים דיכוטומיים ובינאריים את המסורת והדת הישנות אל מול ההתפתחות, המודרנה והקדמה. המודרנה נתפסה כתהליך שינוי חד-כיווני אשר במהלכו הדת הממוסדת מאבדת את מעמדה המרכזי כמעצבת הערכים, הנורמות ואורח החיים של רבים בחברה המערבית, והחברה היהודית בכללה. תהליך החילון התבטא, בין היתר, בהתרחקות מאמונה בקיום הא-ל ומחשיבה הנסמכת על העל-טבעי, וכן בהתגברות החשיבה הרציונלית המדעית (פישר, עמ' 11). טיעוניה המרכזיים של תיזת החילון היו כי החברה המערבית המודרנית, ובעקבותיה העולם כולו, עוברת תהליך חילון בלתי נמנע שבסופו תידחק הדת לשוליים או תיעלם לגמרי. החילון משמעו היה התרחקות מהדת, מוסדותיה וערכיה (פישר, עמ' 9).

תיזת החילון הייתה גם העמדה שעמה התמודדה החברה הדתית-אורתודוקסית, ובכללה הציונות הדתית, ובמיוחד זו ששורשיה היו באירופה הנוצרית, מולדת חילון זה (רו קרקוצקין).

למרות ציפיותיהן של התאוריות והאידאולוגיות המודרניות המרכזיות בעולם הפוסט-מודרני "החילוניות וערכיה לא ניצחו במה שנראה היה כמאבק בין העולם הדתי והחילון" (פישר, עמ' 10).

העיסוק בהמשגה המחודשת ובמשמעות החילוניות בימינו הוא פרי ההתמודדות הממושכת עם תיזת החילון. כמה מהמאמרים בקובץ זה אכן מתארים התמודדויות המאפיינות הן את מי שהאמינו בהשקפה זו וחיו לאורה, הן את מי שהתמודדו עם השלכותיה ואיומיה.

בעידן הפוסט-מודרני המושגים "דתיות", "הקדשה" ו"חילוניות" מקבלים משמעויות חדשות. תהליכי החילון מתרחשים במישורים רבים ומקבילים. מאמרי הקובץ מפרקים את הקטגוריה הכללית של החילון ואת הדיכוטומיה הדתית – חילוניות, ומציעים במקומה התבוננות מעמיקה בשורשיו הפילוסופיים, ההיסטוריים וחברתיים של תהליך החילון ובאופיו. בכך מתמקד בעיקר חלקו הראשון של הספר. בחלקו השני עוסק הספר בשורשיו הייחודיים של החילון היהודי-ישראלי ובביטויו.

ההתוודעות לעיון מחודש בחילוניות ובחילון על ביטוייהם החברתיים רבי הפנים הייחודיים לחברה הישראלית חיונית היום גם לאדם הדתי המחפש את הדרכים להתמודד עם חיים דתיים בעולם הפוסט-מודרני הכללי והישראלי, ומכאן חשיבותו של קובץ זה למעיינים הדתיים. שהרי מושא ההתמודדות של האדם הדתי אף הוא עובר תהפוכות. להלן אנסה להאיר כמה היבטים מתוך הקובץ הנראים בעיניי כחיוניים ביותר לעיונו של האדם הדתי והמתחנך הדתי בימינו.

החילון – תחומי התמודדות מרכזיים וטיפולוגיה

מיכאל הד טוען כי כשם שאי אפשר להבין את ההיסטוריה של עם ישראל בעת החדשה מבלי להזקק למונח החילון בתיאור תהליכים מרכזיים ורבי השלכות, כך הדבר גם לגבי הבנת המפה החברתית התרבותית בישראל של היום ובכללה החברה הדתית לגווניה (עמ' 52).

הד שם במרכז מאמרו את המושג "סולם יעקב" כמתאר את התחומים המרכזיים שבהם ניסו האדם הדתי והחילוני למצוא דרכם בין שמים לארץ ובין קודש לחול (עמ' 51–73): כיצד ניתן להכיר את האל; האם התבונה האנושית כמתת א-לוה יכולה להגיע לחקר האמת הדתית?; מעמדו של הטקסט המקודש כדרך להגיע לא-ל; תפקיד המוסדות וההנהגה הדתית כגשר המתווך בין האדם לאלוקיו; שאלת מיהי הקבוצה הנושאת את הבשורה "העם הנבחר"; ובתחום הפרקטי – מה נדרש מהאדם לעשות כדי לעלות בסולם המוביל לגאולה.

מאמרו של אמנון רז-קרקוצקין (עמ' 108–138) יוצר חוליית חיבור מחשבתית חיונית להבנת מורכבותה של החילוניות היהודית הישראלית. החילון כשיח שצמח מתוך התרבות הנוצרית ושימר את ערכיה היה רווי באמביוולנטיות נוצרית כלפי היהודים שהייתה לבסיסו של האוריינטליזם האירופי שהצמיח מתוכו בעת המודרנית גם קטגוריות כגזע. מן העבר השני, גם התפיסה הלאומית היהודית המתחדשת בדמות הציונות החילונית התגבשה מתוך הפנמת תפיסות נוצריות על אודות היהודים וגלותם ותוך בידולה מהמזרח.

פישר מביאה את אבות הטיפוס המרכזיים של ההתחלנות בחברה הישראלית: תהליכי חילון בעלי מאפיינים חברתיים, תהליכי חילון הנובעים מחיפוש זהות, תהליכי חילון הנובעים מאבדן אמונה ותהליכי חילון הנובעים ממעבר משלד אמוני אחד למשנהו. לכך ניתן אולי להוסיף אב טיפוס נוסף של ההתחלנות והוא זה הנוגע לצמיחת תרבות הצריכה כתוצר הכלכלה הגלובלית,

המודגם במאמר על פתיחת מרכזי הקניות בשבת כמקרה בוחן (בן-פורת ופניגר, עמ' 222–236).

החילוניות היהודית הישראלית – מזרחית או מערבית?

פרק חשוב בספר זה הוא של אבריאל בר-לבב הן בהתפשטות החילון בקרב יהודי ארצות האסלאם במאות ה-19 וה-20. בר-לבב עומד על הקושי בשימוש במושגים המערביים והמקוטבים "דתיות" ו"חילון" הן מבחינת העיסוק בתהליכי חילון הן ביחס לדתיותם של יהודי ארצות האסלאם. מניתוח מקורות רבים המובאים בפרק עולה כי היחס לדת בארצות האסלאם היה בדרך כלל נינוח ונעדר קונפליקט, ובניגוד לדיכוטומיה הקוטבית בין דתיות לחילון נוצר אצל היהודים בארצות האסלאם קו מחבר בין קשת של דפוסי חיים יהודיים וזהויות, ונשמרה אחדות החיים היהודיים (עמ' 192). האנקדוטה שמביא בר-לבב מזיכרונותיו של פרופ' אברהם יעקב בָּרָנְר' יש בה כדי להמחיש את ייחודה של ההתמודדות בין דת וחילון ובין קודש לחול בקרב יהודי ארצות האסלאם:

אחד השומעים לדברי חוכמה מפי "חכם" ירושלמי שאלני: "מי גדול – הרב קוק או ביאליק?" לא יכולתי להסביר להם שגדולתו של כל אחד בשטח אחר הוא ועניתי: "הרב קוק גדול בקדושה וביאליק בחילוניות". נודעו השומעים לדברי אלה, כאילו כפרתי חס ושלום באחד מי"ג העיקרים. "מה אדוני אומר" – גער בי השוחט – ביאליק נעים זמירות ישראל! (עמ' 188–189).

לדעת יהודה גודמן ויוסי יונה, העוסקים גם בהיבטים הלאומיים הפוליטיים והחברתיים של סוגיות חילון מול דתיות בישראל, הביא השימוש בקטגוריות הההלכתיות האשכנזיות-האירופאיות לא רק לחוסר יכולת של הכלה והתמודדות עם עולמם הדתי-חילוני של יוצאי ארצות האסלאם ולהתייחסות לדתיותם כחלקית ובלתי תקינה, אלא אף להדרתם ממוסדות חינוך ודת (עמ' 207).

סיכום

ההעמקה בהבנת החילוניות, שורשיה ומשבריה היא גם המפתח להתמודדות עם החיים הדתיים. הספר שנסקר לעיל מהווה גורם מזמן לעסוק בכך. כדברי פישור,

¹ ברור לימד שנים רבות בסמינר למורים "מזרחי" בירושלים (לימים מכללת ליפשיץ) ושילב בין דרכי מחקר מדעי בגאוגרפיה לבין מחשבה יהודית-תורנית.

"הבנת הדרכים שבהן נפרמות המחויבויות הדתיות יכולה לשפוך אור הן על הבנת התנועות החוצה מן הדת, אך לא במעט ולא פחות חשוב מכך, גם על מקומה ועל צורותיה המגוונות של החוויה הדתית בחברה" (עמ' 266).

עם זאת עליי לציין שתי סוגיות חשובות הקשורות לתחום הנבחן שנעדרו מקובץ זה, ולהפנות את הקורא למקורות נוספים.

ראשונה שבהן היא סוגיית הפלורליזם הדתי שפרח דווקא בעת החדשה. יש הסוברים כי אחד ממאפייני המודרנה אינו בהכרח החילון כי אם הפלורליזם הדתי שפרח בחסות תהליכי ירידת כוחו של הממסד הרבני (שוהם, 2014, עמ' 31).

נוסף לכך נעדר מספר זה הדיון במסורתיות שהיא אחד ממבני הזהות היהודיים העיקריים בישראל והמערערת על הדיכוטומיה האירופאית בין דתיות לחילוניות. המסורתיות מאתגרת את דחיקת המזרחיות משיח הזהות היהודי-ישראלי בתרבות החילונית והדתית כאחת (ידגר, 2012).

מקורות

- ידגר, י' (תשע"ג 2012). מעבר לחילון: מסורתיות וביקורת החילוניות בישראל. ירושלים: מכון ון ליר; בני ברק: הקיבוץ המאוחד.
- שוהם, ח' (תשע"ה 2014). 'דת', 'חילוניות' ו'מסורת' במחשבה הציבורית בישראל. עינים בתקומת ישראל: מאסף לבעיות הציונות, היישוב ומדינת ישראל, 24, עמ' 29–58.